

- Ylynskaia, Terenozhkyn, 1983 – Ylynskaia V.A., Terenozhkyn A.Y. Skyfya VII-IV vv. do n.e [Scythia (7th-4th centuries BC)]. Kyev: Naukova Dumka, 1983. 380 s. [in Russian].
- Komunalna ustanova, 2023 - Komunalna ustanova Istoryko-kulturnyi zapovidnyk «Bilsk» Poltavskoi oblasnoi rady. Ofitsiynyi sait. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://bilsk.com.ua/> [in Ukrainian].
- Kulatova, Suprunenko, 2010 – Kulatova I. M., Suprunenko O. B. Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha [Mounds of the Scythian period of the western district of Bilsk horodyshche]. K.: vydannia Tsentru okhorony ta doslidzhen pam'iatok arkhelohii upravlinnia kultury Poltavskoi oblderzhadministratsii, 2010. 200 s. [in Ukrainian].
- Liaskoronskyi, 1907 – Liaskoronskyi V. H., Horodyshcha, kurhany y dlynnie (zmyevie) valy po techeniu rek Psla y Vorskli [Horodyshche, mounds and long (serpentine) embankments along the course of the Psel and Vorskla rivers]. Trudy XIII Arkheolohycheskoho siezda. 1907. T. 1. S.158-198 [in Russian].
- Murzin, Rolle, Suprunenko, 1999 – Murzin V. Yu., Rolle R., Suprunenko O. B. Bilsk horodyshche [Bilsk horodyshche]. Kyiv – Hamburh – Poltava, 1999. 104 s. [in Ukrainian].
- Pam'iatkoznavstvo - Pam'iatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban [Monumentology: legal protection of cultural heritage]: zb. Dokumentiv. uporiad.: L. V. Prybieha, M. M. Yakovyna, S. V. Olianina, O. M. Mishchenko. K.: Instytut kulturolohii, Akademiia mystetstv Ukrainy, 2009. 416 s. [in Ukrainian].
- Sereda, 2015 – Sereda O. Osmano-Ukrainske stepove Porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. [The Ottoman-Ukrainian Steppe Frontier in Ottoman-Turkish Sources of the eighteenth century]. Odesa. 2015. 312 s. [in Ukrainian].
- Shafonskyi, 1851- Shafonskyi A. Chernyhovskoho namestnychestva topograficheskoe opysanye [Chernigov governorship topographical description]. Kyev, 1851.698 s. [in Russian].
- Shramko, 1987 – Shramko B.A. Belskoe horodyshche skyfskoi epokhy (horod Helon). [Bilsk horodyshche of the Scythian period (Helon city)]. Kyev: «Naukova dumka». 1987. 184 s. [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294805

УДК 94 «1883»(470-44:477.74)

Ірина МІРОНОВА,
orcid.org/0000-0002-3039-742X
доктор історичних наук,
професор кафедри історії
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили
(Україна, Миколаїв)
ya.irina761@gmail.com

«СТРЕЛЬНИКІВСЬКИЙ ПРОЦЕС» 1881–1883 РОКІВ В ОДЕСІ ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ

Стаття присвячена судово-політичному процесу над революціонерами організації «Народна воля» в Одесі, ініційованого військовим прокурором київського військово-окружного суду генералом Василем Степановичем Стрельниковим у 1881 році, який завершився в 1883 році вже після його смерті. В основу дослідження лягли спогади сучасників та учасників подій – Віри Фігнер, Івана Желвакова, Михайла Дрея, Павла Торгашева-Надіна. Висвітлено план, підготовку, здійснення терористичного акту Степаном Халтуріним і Миколою Желваковим, арешт і їхню страту. Встановлено хід слідства і судового процесу над арештованими народовольцями у березні 1883 року. Доведено, що головною формою боротьби проти самодержавства у діяльності «Народної волі» був тероризм. Одеська група народовольців представляла течію російського народницького руху. Вбивство В. Стрельникова посилює реакцію і репресії уряду проти революціонерів. Судово-політичний процес відбувався без гласного розгляду справ і без присутності захисту сторін. Суди були покірними виконавцями волі уряду.

Ключові слова: Одеса, «Народна воля», революціонери, терор, Василь Стрельников, судово-політичний процес, спогади учасників.

Ірина MIRONOVA,
orcid.org/0000-0002-3039-742X
doctor of historical sciences,
Professor of the Department of History

«STREL`NIKOV PROCESS» OF 1881–1883 IN ODESSA: ACCORDING TO THE MEMOIRS OF PARTICIPANTS IN THE EVENTS

The article is dedicated to the judicial and political process against the revolutionaries of the «People's Will» organization in Odessa. This process was initiated by the military prosecutor of the Kyiv Military District Court, General Vasily Stepanovich Strel'nikov, in 1881 and concluded in 1883, even after his death. The research is based on the memoirs of contemporaries and participants in the events, including Vira Figner, Ivan Zhelvakov, Mikhail Drey, and Pavel Torgashev-Nadin. The article aims to investigate the activities of the «People's Will» group in Odessa, specifically the organization and execution of the assassination attempt on Vasily Strel'nikov, revealing the details of the court case against the members of the People's Will, identifying the participants in the group and their involvement in the terrorist act. The main idea of the article is the reactionary and radical direction of the activities of the Odessa branch of the People's Will, directed against the imperial regime. Alongside their agitational and propaganda work among the city's workers, the members of the organization carried out terrorist acts against government officials.

The Odessa People's Will group was organized in 1880 by M. Trigon, later it was headed by V. Figner. In order to combat the revolutionary movement, General V. Strel'nikov was appointed as the military prosecutor of the Kyiv Military District Court. The scope of his jurisdiction extended to the Kyiv, Podil, and Volyn regions, as well as the territory under the temporary rule of the Odessa Governor-General. To carry out this task, V. Strel'nikov initiated a process (later named «Strel'nikov Process» after his death) in which around 100 individuals, whom he believed to be associated with the «People's Will», were arrested in 1881.

Acts of cynicism, cruelty towards the revolutionaries, mockery of the detainees, moral pressure on their relatives, and complaints from their side led to the decision by the Executive Committee of the «People's Will» to sentence General Strel'nikov to death.

Stepon Khalturin and Mykola Zhelvakov were involved in the case of the assassination of General V. Strel'nikov. The article covers the plan, preparation, execution of the terrorist act, arrest, and their execution. It is noted that the verdict of the military court was carried out without following proper legal procedures, solely at the command of the emperor. In response, the Executive Committee of the «People's Will» proclaimed its involvement in the terrorist act and accused General V. Strel'nikov of everything.

After the assassination of V. Strel'nikov, the government expedited the judicial process against the members of the People's Will, initiated by the general, which took place in March 1883. Based on the memoirs of M. Drey and P. Torgashev-Nadin, the course of the investigation and the court process against the detainees was established. It is noted that many cases were fabricated by judicial investigators; the majority of the accused were not acquainted with each other and had no connection to the «People's Will». In total, 23 members of the organization were brought to trial, sentenced to death, later commuted to various terms of penal servitude.

The results of the research have led to the following conclusions.

The primary form of resistance against autocracy in the activities of the «People's Will» was terrorism, indicating the reactionary and radical direction of its endeavors. The Odessa branch of the People's Will represented a faction of the Russian populist movement. Agitational and propaganda work in Odessa targeted all layers of the population, particularly the workers, but did not yield significant results.

Secondly, General V. Strel'nikov, in his efforts to combat the revolutionary movement in Odessa, organized a large-scale judicial process. As a result (after his death), 23 members of the «People's Will» were accused of state crimes. The assassination of V. Strel'nikov intensified the government's reaction and repression against revolutionaries. The judicial and political process took place in sessions of the military district court, without public hearings and without the presence of defense. The courts were obedient executors of the government's will.

***Key words:** Odessa, «People's Will», revolutionaries, terror, Vasily Strel'nikov, judicial-political process, memoirs of participants.*

Постановка проблеми. Виникнення в останній третині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії терористичного напрямку в середовищі народницького революційного руху значно підвищило роль боротьби з правлячим режимом. Ідеологами цього методу боротьби були молоді освічені люди, переважно вихідці із заможних дворянських родин. Своїм головним завданням вони ставили зміну існуючого ладу в країні шляхом знищення

імператора, а також певних урядових посадовців. Не в змозі довести в суспільстві свою позицію, вони бралися до зброї, а для досягнення своїх цілей не зупинялися ні перед чим.

Дослідження народницького руху є одним із складників вивчення історії політичних партій і організацій в Україні. Однією з відомих була одеська організація «Народна воля», члени якої здійснили вбивство військового прокурора київського військово-окружного суду генерала Василя Степановича Стрельникова. Тому актуальним також у цьому контексті є регіональний підхід, застосування якого дає можливість простежити окремі прояви революційного народницького руху на місцевому рівні, у взаємозв'язку із соціальним і повсякденним життям суспільства.

Аналіз досліджень. Історія народницького руху в Україні є предметом дослідження сучасних українських вчених С. Світленка (Світленко, 1999), С. Щура (Щур, 2015; Щур, 2016), Ю. Бургаза (Бургаза, 2015), В. Павленка (Павленко, 2003). У своїх працях автори розкривають витoki зародження народницького руху та поширення його ідей в Україні, аналізують склад його учасників, з'ясовують зміст терористичної діяльності народовольців в українських губерніях, висвітлюють участь студентства у революційній боротьбі народництва, аналізують ставлення української громадськості до терористичної діяльності революційних народників, дають сучасну оцінку історичного минулого – роль боротьби народництва з правлячим режимом, у той же час побіжно торкаються діяльності одеської групи народовольців. Окремо слід виділити колективну працю «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси», видану під редакцією В. Смоля (Смолій, 2002). Видання присвячене проблемі терору і тероризму в Україні та їх сучасного осмислення, в окремому розділі розкрито питання революційного тероризму у ХІХ ст., в тому числі висвітлено діяльність одеської групи народовольців і вбивство ними генерала В. Стрельникова, але сам «стрельниківський процес» не знайшов у праці належного висвітлення. Отже, актуальність теми діяльності одеської групи «Народна воля», в тому числі питання судово-політичного процесу В. Стрельникова обумовлюється недостатнім рівнем її розробленості в українській історіографії, що зумовило вибір теми дослідження.

Джерельна база. Подробиці справи «стрельниківського процесу», вбивства генерала, суду над народовольцями, страту Степана Халтуріна і Миколи Желвакова передавалися з вуст у вуста. Офіційні газети, які інформували населення про хід цього процесу, справу перекручували. Водночас, очевидці подій, які писали зі слів учасників, прагнули максимально дійти до істини відповідно до власних переконань (Із Одессы, 1883: 54).

Цінними джерелами для дослідження проблеми є спогади сучасників і учасників подій. За інформативною змістовністю спогадів можна виділити дві групи. До першої групи увійшли спогади про організацію вбивства генерала Василя Стрельникова та його головних виконавців – С. Халтуріна та М. Желвакова. Ця група джерел представлена спогадами керівниці одеської

групи «Народна воля» і співорганізаторки вбивства В. Стрельникова Віри Фігнер (Фигнер, 1964) та брата Миколи Желвакова Івана (Желваков, 1929).

Друга група джерел представлена спогадами членів народовольської групи Михайла Дрея (Дрей, 1924а) та Павла Торгашева-Надіна (Надин, 1906) і дає важливу інформацію про «Стрельниківський процес» («Процес 23-х»), організацію гуртка та склад його учасників, агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників міста, хід судово-політичної справи і вироки військового суду народовольцям. Серед цієї групи виділимо ще одне джерело – звіт про справу В. Стрельникова невідомого кореспондента, опублікований в емігрантському революційному журналі «На родине», в якому він не тільки описав події справи зі слів очевидців, а й сам провів власне розслідування. Цим автором додані важливі деталі, які жандарми вважали недоречними вказувати в офіційних звітах (Из Одессы, 1883).

Звертаючись до спогадів, зауважимо, що ці джерела носять суб'єктивний характер, оскільки, по-перше, написані людьми з одного політичного середовища, тому розкривають події односторонньо, «героїзуючи» народовольців, практично не розкривають деталей перебування заарештованих під слідством, у тюрмах тощо. І, по-друге, спогади були написані і опубліковані через великий проміжок часу після «стрельниківського процесу» (зокрема, спогади П. Торгашева-Надіна опубліковані ним у 1906 р., М. Дрея – у 1924 р., І. Желвакова – у 1929 р., а В. Фігнер аж у 1964 р.), тому можуть містити неточну хронологічну або змістовну інформацію. Наприклад, Іван Желваков, згадуючи про брата, не міг точно вказати дату його народження (вказував 1859 рік, названий їхнім братом Семеном, але не виключав 1860 або навіть 1861 рік) (Желваков, 1929: 243–244). Значно доповнюють спогади, зокрема про Миколу Желвакова, дослідження онуки Івана Ірини Желвакової, яка, крім запису спогадів свого діда, вивчала цю тему на основі архівних документів (Желвакова, 2012).

Метою статті є дослідження діяльності групи «Народна воля» в Одесі, зокрема, організації та здійснення замаху на вбивство Василя Стрельникова, розкриття деталей судової справи над народовольцями, встановлення складу учасників групи і їхньої причетності до терористичного акту.

Виклад основного матеріалу. «Народна воля» була створена як централістична організація, яка намагалася охопити боротьбою проти самодержавства всю Російську імперію. Для організації, зв'язку й контролю над мережею таємних товариств – народовольчих груп, із яких одні займалися революційною діяльністю у певному районі, інші – виконували завдання з революційної роботи, – було організовано загальний центр – Виконавчий комітет. Цьому центру підпорядковувалися місцеві групи, які на його вимогу проводили революційні виступи та віддавали у його розпорядження свої кошти (Фигнер, 1964: 326–327).

«Народну волю» за її діяльність називають терористичною організацією. Хоча Віра Фігнер писала, що «терор ніколи сам по собі не був метою партії. Він був засобом оборони, самозахисту, вважався могутнім знаряддям агітації... Царевбивство входило в цей відділ як частка...». Основні вимоги Статуту

виконавчого комітету полягали: «1) в обіцянні віддати всі духовні сили свої на справу революції, забути заради неї всі родинні пута та особисті симпатії, любов та дружбу; 2) якщо це потрібно, віддати і своє життя, не зважаючи ні на що і не шкодуючи нікого і нічого; 3) не мати приватної власності, нічого свого, що не було б водночас і власністю організації, в якій є членом; 4) віддаючи всього себе таємному товариству, відмовитися від індивідуальної волі, підпорядковуючи її волі більшості, вираженої у постановах цього товариства; 5) зберігати повну таємницю щодо всіх справ, складу та планів організації». Як підсумувала В. Фігнер: «Ці вимоги були великі, але вони були легкі для того, хто був одухотворений революційним почуттям, яке не знає перешкод і йде прямо, не оглядаючись ані назад, ані праворуч, ані ліворуч...» (Фігнер, 1964: 327–328).

Одним із головних завдань членів виконкому була агітаційно-пропагандистська робота серед робітників та інтелігенції. Так, А. Желябов вів її у Харкові, М. Колодкевич та В. Фігнер – в Одесі, О. Михайлов – у Москві, О. Квятковський, А. Корба та інші – у Санкт-Петербурзі (Фігнер, 1964: 326–327).

Після замаху на імператора Олександра II 2 квітня 1879 р., зробленого народником О. Соловйовим, заходом уряду у відповідь стало розширення прав генерал-губернаторів у Москві, Києві і Варшаві та запровадження нових тимчасових генерал-губернаторств у Санкт-Петербурзі, Харкові та Одесі. Згідно з указом від 5 квітня 1879 р. генерал-губернатори розпоряджалися у підвідомчих їм губерніях на підставі законів воєнного часу. Вони могли заарештовувати «незважаючи на осіб», передавати їх військовому суду, висилати адміністративним шляхом, забороняти періодичні видання тощо. Влаштування генерал-губернаторств означало прагнення уряду придушити революційний рух шляхом посилення репресій.

Генерал-губернаторське правління ознаменувалося розгулом адміністративного свавілля. Особливо виділялися у цьому відношенні генерал-губернатор Одеси Е. Тотлебен та його помічник С. Панютін. За перші чотири місяці перебування на своїх посадах вони вислали в адміністративному порядку 104 особи та віддали до військово-окружного суду 31. Упродовж восьми місяців 1879 р. в Одесі та Миколаєві було страчено вісім осіб. Репресії торкнулися не лише «державних злочинців», від них страждало все населення. Зокрема, домовласники отримали припис не допускати «зборищ» у своїх квартирантів, так що приймати гостей можна було лише з дозволу поліції (Кони, 1968: 453–454).

Посилення репресій уряду ще більше посилювало революційну боротьбу проти існуючого режиму. У 1879 р. відбулася найбільша за десятиліття кількість селянських виступів і страйків на заводах. Восени цього року «Народна воля» готувала замах на Олександра II одразу у трьох місцях – на можливих шляхах повернення його з Криму до Санкт-Петербурга. 19 листопада пролунав вибух на залізниці під Москвою, але зазнав катастрофи лише потяг із царською свитою. 5 лютого 1880 р. С. Халтурін підірвав динамітом царську їдальню в Зимовому палаці. «Заряд був розрахований правильно, але цар

запізнився цього разу на обід на півгодини, і вибух застав його на шляху до їдальні», – пояснювалося в народовольчій листівці (Кони, 1968: 454).

Замах на імператора 5 лютого змусив уряд піти на деякі поступки для того, аби залучити на свій бік ліберальну опозицію. Указом 12 лютого 1880 р. було утворено «Верховну розпорядчу комісію з охорони державного порядку та громадського спокою», яку очолив викликаний з Харкова М. Лоріс-Меліков. Будучи генерал-губернатором, він проявив себе прихильником гнучкого курсу: не відмовляючись від репресивних заходів проти революціонерів, він водночас намагався не дратувати населення огульними обмежувальними заходами, меншою мірою вдавався до адміністративних та судових переслідувань.

Функції Верховної розпорядчої комісії були формально обмежені завданням боротьби з різними проявами «крамоли». Однак М. Лоріс-Меліков розумів свою роль набагато ширше. Незабаром він почав втручатися у всі галузі державного правління, ставши «диктатором», діючим від імені імператора. У серпні 1880 р. Верховну розпорядчу комісію за його пропозицією було ліквідовано, але влада М. Лоріс-Мелікова не зменшилася: він посів посаду міністра внутрішніх справ і водночас став шефом жандармів. Для жорсткішої боротьби з революційним рухом він підпорядкував Міністерству внутрішніх справ усі жандармські та поліцейські органи, скасувавши при цьому III відділення. Зберігши адміністративне заслання, він рекомендував вдаватися до нього з більшою обачністю, прагнучи не створювати в суспільстві обстановки нервозності та невдоволення (Кони, 1968: 455–456).

У революціонерів-народників двоїстий урядовий лоріс-меліківський курс викликав різку негативну оцінку. М. Михайловський у «Листку Народної волі» охарактеризував його діяльність як «політику вовчої пащі» (стосовно революціонерів) і «лисиного хвоста» (для обдурювання лібералів). За М. Лоріс-Мелікова тривали страти «державних злочинців», погіршилося становище політичних ув'язнених. Враховуючи все це, «Народна воля», як і раніше, активно готувалася до нового замаху на імператора. 1 березня 1881 р. бомбою, кинutoю народовольцем І. Гриневицьким, Олександра II було вбито (Кони, 1968: 456).

Відразу після вбивства імператора, в маніфесті 29 квітня 1881 р. Олександр III оголосив про непорушність самодержавства, що означало кінець політики коливань і загравання з лібералами, кінець політики поступок, що проводилася М. Лоріс-Меліковим. 30 квітня М. Лоріс-Меліков подав прохання про відставку, яка була прийнята (Кони, 1968: 456; Шпицер, 1925: 124).

Одеса, як одне з найбільших міст, в якому існував Новоросійський університет, де навчалася багато молодих людей, не залишилося осторонь діяльності «Народної волі». Одеська народовольча група була організована влітку 1880 р. М. Трігоні (Дрей, 1924а: 46). Початково до групи входили письменник-белетрист, колишній військовий 35-ти років Іван Сведенцев (літературний псевдонім Іванович), Ольга Пуріц (дочка багатих батьків), студент Михайло Дрей (син єврейського лікаря) та викладач П. Мартіно з Криму. Після від'їзду М. Трігоні до групи приєднався Володимир Жебуньов (Фигнер, 1964: 290). Таким чином, початково група складалася із п'яти осіб.

Група відразу ж розпочала роботу. І. Сведенцев вів пропаганду серед військових, В. Жебуньов та М. Дрей – серед робітників, П. Мартіно – був господарем конспіративної квартири (Дрей, 1924а: 47). За спогадами М. Дрея, до групи, організованої М. Трігоні, увійшли також робітники з гуртків Заславського, Ліона, Фомічова та ін. У ній були старі робітники революціонери: Мойсей Попов, Петро Клименко, Галактіон Батагов, Петро Валуєв, Орест Костюрин, Карл Іванайн. Усі вони були люди різних професій та працювали у різних місцях. Так, М. Попов працював у столярній майстерні Мерклінга різьбярком по дереву; Г. Батагов – столяр; П. Валуєв – маляр; О. Костюрин – молотобоець; П. Клименко – маляр; К. Іванайн – механік. Кожен із цих робітників вів пропаганду на своєму заводі. У 1881 р. всі вони, за наклепом робітника В. Меркулова, були заарештовані. Усього, за свідченнями М. Дрея, було заарештовано 200–250 робітників. Із арештованих у 1881 р. генералом В. Стрельниковим робітників-народовольців – четверо було заслано на каторгу, а двоє – на поселення (Дрей, 1924b: 74–75, 77).

До початку 1881 р. робота групи йшла добре. Але у лютому в Санкт-Петербурзі було заарештовано М. Трігоні, після чого на початку літа приїхала В. Фігнер і очолила її (Дрей, 1924а: 47).

Для боротьби з революційним рухом 31 серпня 1881 р. міністром внутрішніх справ М. Ігнат'євим і директором департаменту поліції В. К. фон-Плеве було підписано указ про призначення військовим прокурором київського військово-окружного суду генерала Василя Степановича Стрельникова «до провадження в межах, підвідомчих київському, подільському та волинському, а також тимчасовому одеському генерал-губернатору місцевостей, дізнань про державні злочини, вчинені особами, що належать до складу соціалістичних товариств». Граф М. Ігнат'єв додав при цьому, що, затвердивши призначення генерала В. Стрельникова, цар надав йому право «поширювати район дій і на інші території імперії» (Седой, 1924: 58).

У надісланій до Одеси інструкції директора Департаменту В. К. фон-Плеве, розробленої спеціально для В. Стрельникова, йому було надано особливі вказівки «на виконання покладеного на нього доручення»: губернські жандармські управління, жандармські поліцейські управління залізниць та загальної поліції з розслідування злочинів повинні надавати генерал-майору В. Стрельникову повне сприяння; В. Стрельников повинен робити дізнання особисто або за допомогою чинів губернського жандармського управління; генерал-майор повинен вживати заходів не лише до злочинних дій, а й до діяльності таємних товариств (Седой, 1924: 58–60).

Відразу після отримання нової посади генерал В. Стрельников активно взявся за справу і розпочав показові арешти у Києві та Одесі. За описом, даним І. Желваковою: «Відколи сам імператор довірив йому [В. Стрельникову] робити дізнання із особливо важливих державних злочинів, тут ніби чорний смерч пройшов... Одна німецька газета помістила лаконічну, але багатозначну телеграму: «До Одеси *прибув* Стрельников, *вибуло* 100 чоловік». Один із сучасників назвав його «Торквемадою деспотизму» у боротьбі з революційною кривою (Желвакова, 2012). А В. Прокоф'єв дав опис його зовнішності та

характеру: «У Стрельникова зовнішність цілком відповідала його характеру. Одного погляду на цю жирну потилицю, маленькі злі очі і відвислу нижню губу було достатньо, щоб повірити в його неймовірну, просто фантастичну жорстокість. Розповідали, що коли в Харкові вішали Осинського, Брандтнера [революціонерів-землевольців – *I. М.*] та інших, В. Стрельников викликав оркестр і змусив його грати «Камаринську»... Його боялися навіть жандарми, суд дивився на все, що робив прокурор, його очима. В. Стрельников і не приховував цього, нахабно заявляючи своїм жертвам: «Достатньо одного мого переконання у вашій провині, і вас звинуватять на суді, докази не обов'язкові» (Прокофьев, 1958). У хід пускалося все: жорстокість, ув'язнені позбавлялися побачень, вибивалися хибні свідчення. Звичайний прийом слідства – крик, лайка, погрози. Улюблена приказка генерала, яка повідомлялася родичам ув'язнених, що їхнього сина, доньку «чекає мотузка» (Кулябко-Корецький, 1923: 64–65).

В. Стрельников вважав, що краще повісити десять невинних, ніж помилувати одного підозрілого. Київські та одеські в'язниці були переповнені. Особливо ненависними були прокурору студенти та робітники (Прокофьев, 1958). За спогадами В. Фігнер, також обурливим було ставлення В. Стрельникова до євреїв. Він не церемонився говорити батькам про заарештованих: «Євреї блудливі, як кішки і боягузливі, як зайці» (Фигнер, 1964: 321).

В. Стрельников цілими днями, а іноді й ночами, просиджував у казармі № 5. Її переобладнали, середній поверх триповерхового будинку було перетворено на спеціальні камери з особливим режимом, у яких прокурор тримав заарештованих до того часу, поки вони йому потрібні були для допитів та тортур, потім їх переводили до міської в'язниці. Ніколи спроби самогубства не були такими частими у заарештованих, як при його дізнаннях. Розрахунок генерала був простий: чим більше арештів, страт, заслань, тим більше страху нажене він на тих, хто допомагає революціонерам (Прокофьев, 1958).

Один із засуджених, член одеської народовольчої групи М. Дрей, згадував, що військовий прокурор не вмів зовсім «розплутувати клубок слідчого матеріалу». «Стрельников був добрим інквізитором, але поганим слідчим. Він умів добре залякувати ув'язнених і, таким чином, вичавлювати з них свідчення, але зіставляти факти і робити з них висновки, які самі собою напрашувалися, не вмів... Він користувався виключно показаннями шпиків та зрадників, і його увага часто завдяки цьому відволікалася від суттєвого до маловажного. Нас, тодішніх революціонерів, він вважав збожеволілими честолюбцями, на кшталт нових Геростратів. Революційної літератури він не знав і, мабуть, вважав нижче за свою гідність знайомитися з нею. Будь він знайомий із програмою та організацією партії «Народна воля», йому не важко було здогадатися, що в Одесі була не одна лише робоча підгрупа» (Дрей, 1924а: 47).

І справді, в цей час в Одесі, яка припинила після урядового розгрому початку 1880 р., вже існувала складна організація (з конспіративною квартирою, паспортним столом, запасом динаміту), що відроджувалась на

уламках старої – з Центральною групою – партії «Народна воля» на чолі і новою робочою підгрупою (Желвакова, 2012).

До відомості поліції дійшло, що в Одесі функціонувало два соціалістичні гуртки. Одним із них, розділених на чотири частини, керували Микола Дзвонкевич та Василь Голіков, заарештовані у квітні 1880 р. До кінця того ж місяця було відкрито інший гурток, що складався з євреїв. Гурток був організований Горнштейном, керував ним міщанин Веніамін Греч. Навесні 1881 р. він з'єднався з гуртком робітників і утворив одну асоціацію, яка організувала слюсарну майстерню, касу взаємодопомоги, виробила статут та редагувала прокламації, які мали бути поширені містом. Слідство генерала В. Стрельникова охоплювало 92 членів цієї асоціації, серед яких було 20 євреїв і 64 робітники. Так розповідає про робітничий рух 1880–1881 рр. в Одесі офіційний звіт.

Але, за спогадами М. Дрея, до його арешту 1 жовтня 1881 р. він жодного разу ні від кого не чув про робочий гурток, який очолювали М. Дзвонкевич і В. Голіков, про чотири секції, про поєднання гуртка робітників з єврейським гуртком і про інші речі, про які говорив офіційний звіт. Згодом, як вказував М. Дрей, у 1883 р. М. Дзвонкевич і В. Голіков були засуджені за «стрельниківським процесом», але не за організацію робочих гуртків в Одесі, а за іншими справами, та й жили вони обидва та заарештовані в Криму. Між тим у цей час в Одесі справді існувала народовольча організація, яка вела пропаганду серед одеських робітників (Дрей, 1924b: 73–74).

Результат слідства зовсім не відповідав тій місії, з якою восени 1881 р. В. Стрельников прибув до Одеси. Щоб створити щось значне, він спорудив процес, який вже після його смерті отримав назву «стрельниківського». У справі «Про таємні гуртки на півдні Росії» обвинуваченими проходило безліч осіб, які нічого спільного з революцією не мали (Желвакова, 2012). «Злочини на них, – свідчив очевидець, – зводилися найнеможливіші. Так, наприклад, одного звинувачували в тому, що у 1877 р. він разом із С. Перовською та А. Желябовим кидав каміння в річку з метою простежити, як далеко можуть літати бомби; інший залучався до суду за підкоп, який він ніби-то рив в одній із південно-західних губерній тощо» (Из Одессы, 1883: 53). Поряд із справжніми революціонерами, такими, як П. Торгашев, М. Дрей, М. Попов, М. Матвієвич, до процесу залучали і карних злочинців, яких В. Стрельников видавав за народовольців. Свідчення «діяльності» цих людей прокурор спритно підтасовував (Прокофьев, 1958).

На початку 1880 р. до комітету «Народної волі» почали надходити скарги на генерала В. Стрельникова, як з боку арештованих, так і з боку їхніх родичів. Скарги надходили з Києва та Одеси. Прояви цинізму, знуцання сильного над слабким створили В. Стрельникову репутацію бездушної та жорстокої людини, яка добровільно брала на себе роль ката (Парамонов).

Виконавчий комітет виніс смертний вирок В. Стрельникову. До Одеси, де він бував у справах служби, для вивчення умов його життя направили Віру Фігнер. План було розроблено до деталей. Місцем дії обрано Миколаївський бульвар, де о 5 год. вечора під час пообідньої прогулянки генерала мав

пролунати постріл. Ось, як В. Фігнер писала про це у своїх спогадах: «Я повернулася до Одеси на початку грудня і за два тижні повідомила на північ, що всі дані про Стрельникова знаходяться в моїх руках. Комітет вислав двох осіб, але приїхав лише один – С. Халтурін. Це було 31 грудня 1881 року. Я передала йому для перевірки все, що знала про В. Стрельникова: його місце проживання (готель «Кримський», біля Сабанєєвого мосту, № 23), години та умови прийому відвідувачів, час та місце обіду (у французькому ресторані «Рояль» на Ланжеронівській); години прогулянки та відвідування сумнозвісної казарми № 5, куди на Ямську вулицю він щодня їздив для допитів; деякі вулиці, якими він ходив; будинки, в яких він бував» (Фигнер, 1964: 321–323).

Віра Миколаївна була задоволена тим, що виконком надіслав до Одеси саме С. Халтуріна³. Але, за її словами, «на Степана було важко дивитися». В. Фігнер розуміла, що він вмирає і врятувати його вже не можна. За повідомленнями В. Прокоф'єва, «при підготовці замаху на Олександра II у Зимовому палаці, куди С. Халтурін влаштувався столяром, йому довелося спати на подушці, наповненій саморобним динамітом і вдихати отруйні випари вибухівки. Це підірвало його здоров'я. Сухота, яку не лікували, украй виточила організм С. Халтуріна, і він чудово розумів, що його дні злічені. Йому було лише двадцять п'ять років, хоча виглядав він сорокарічним» (Прокоф'єв, 1958).

С. Халтурін розшукав робітників, з якими він познайомився у 1880 р. – Голікова, Саричева, Надєєва. Степан дуже швидко вловив їхній настрій. У цей період своєї діяльності він відмовився від свого початкового наміру захопити робітників терором. Більше того, він став оберігати їх від участі в терористичних актах, намагався об'єднати гуртки, з яких могла б згодом вирости організація, подібна до Південного або Північного робочого союзу. На думку В. Прокоф'єва, для себе самого С. Халтурін вважав терористичну діяльність обов'язковою. «Але робітник на терор не піде, цей спосіб боротьби йому чужий». Цими висловлюваннями він сильно засмутив В. Фігнер, яка, як справжня народоволка, приймала тільки Халтуріна-терориста, Халтурін же робітник-організатор, пропагандист був їй чужий (Прокоф'єв, 1958).

Коли В. Фігнер та члени народовольчої групи дізналися, що товариш С. Халтуріна не може приїхати, то викликали іншого агента, оскільки було вирішено місцевих людей до справи не залучати. Ним був Михайло Філімонович Клименко⁴, революціонер, який утік у 1881 р. із сибірського

³ Халтурін Степан Миколайович (1857–1882) – виходець із селян Вятської губернії, столяр. У 1878 р. заснував «Північний союз російських робітників». З 1876 р. – член народницьких гуртків, вів пропаганду серед робітників Санкт-Петербурга. З 1879 р. – член «Народної волі», з 1881 р. – член Виконавчого комітету. 5 лютого 1880 р. здійснив вибух бомби в Зимовому палаці у спробі вбити Олександра II. 1882 р. намагався відновити в Одесі «Південно-російський робочий союз». 18 березня 1882 р. допомагав М. Желвакову здійснити вбивство прокурора В. Стрельникова. 22 березня 1882 р. страчений. (Див.: Прокоф'єв, 1958).

⁴ Клименко Михайло Філімонович (1856 або 1857 – 1884) – революціонер-народоволець. Виходець із бессарабських дворян, навчався у Новоросійському, а потім у Київському університеті. У 1880 р. був заарештований за звинуваченням у «приналежності до таємної злочинної організації». Засуджений того ж року на 15 років каторги, яку йому замінили засланням до Сибіру. У травні 1881 р. утік із заслання, приєднався до «Народної

заслання. Але не встиг він приїхати, як В. Стрельников зник з Одеси (Фигнер, 1964: 323). М. Клименко прибув до Одеси для «організаційних робіт» за підробленими документами козака Івана Петрова. Від С. Халтуріна він отримав завдання стежити за В. Стрельниковим, як тільки той приїде до Одеси (Желвакова, 2012).

У лютому В. Стрельников повернувся до Одеси і провів нову чистку, заарештувавши спочатку 12–16 осіб, а потім продовжував арешти аж до своєї смерті. Після цієї чистки, виконкомом було остаточно узгоджено план замаху на нього та розроблено деталі: було вирішено вчинити вбивство під час пообідньої прогулянки В. Стрельникова Приморським бульваром, близько 5 год. вечора, для чого приготувати коня і купити кабріолет для втечі, а з побоювання, що В. Стрельников носить кольчугу, цілити йому в голову і стріляти по можливості в упор.

Далі присутність В. Фігнер в Одесі була небажаною, оскільки поліція розшукувала її всюди. До Москви вона повернулася 15 березня. У своїх мемуарах вона писала: перед її від'їздом було отримано звістку, «що для справи зі Стрельниковим їде до нас агент Комітету Желваков, але я з ним роз'їхалася» (Фигнер, 1964: 324).

Микола Олексійович Желваков прибув до Одеси 11 березня для виконання вироку В. Стрельникову. Після того, як він підтвердив своє рішення брати участь у терористичному акті, його познайомили із С. Халтуріним. Вони разом взяли на себе виконання вбивства. М. Желваков оселився у Кримському готелі, де зазвичай зупинявся В. Стрельников під час своїх приїздів до Одеси. Живучи по сусідству з прокурором, Микола міг вільно спостерігати за ним, з'ясувати години уходу та приходу, маршрут руху вулицями, звички генерала (Прокофьев, 1958).

18 березня 1882 р. після обіду В. Стрельников вийшов на прогулянку на Миколаївський (зараз – Приморський) бульвар і сів перепочити на лавку навпроти готелю «Лондонського». До нього підійшов М. Желваков, який стежив за ним, і вистрілив з револьвера йому в потилицю. Генерал помер на місці (Парамонов). Очевидець свідчив: «Голова Стрельникова миттєво схилилася на правий бік і сперлася на спину лавки. Публіка так і завмерла на місці» (Из Одессы, 1883: 54).

Після пострілу М. Желваков, тримаючи револьвер у руці і відстрілюючись від натовпу, що переслідував його, кинувся бігти по схилу до Приморської вулиці, в район Польського узвозу, де його в прольотці чекав С. Халтурін. Залучена пострілами товпа перехожих зібралася внизу на Приморській вулиці. Вони зрозуміли, куди біжить озброєна людина, і скупчилися біля прольотки. С. Халтурін, зрозумівши, що М. Желвакову без його допомоги не пробитися, вихопив револьвер і хотів поспішити на допомогу, але, спіткнувшись об ногу,

---

волі». Брав участь у замаху на генерала В. Стрельникова. Заарештований 5 червня 1882 р. На «процесі 17-ти» засуджений до страти, заміненої довічною каторгою. Відбував у Шліссельбурзькій фортеці, де наклав на себе руки (повісився) на знак протесту проти умов утримання (Див.: Прокофьев, 1958).

підставлену кимось із натовпу, впав. Карантинні робітники кинулися його затримувати. Люди, що його переслідували, навздогнали і М. Желвакова. С. Халтуріна та М. Желвакова пов'язали та відвезли в поліцію. Цієї хвилини з'явився зі свого будинку генерал-губернатор Й. Гурко і з вигуком «Який безлад!» наказав віднести труп прокурора до сусіднього готелю (Парамонов).

Допит заарештованих тривав цілу ніч. За столом, змінюючи один одного, сиділи губернатор, поліцмейстер, градоначальник, викликалися свідки, учасники упіймання вбивць. На столі перед суддями лежали три револьвери, 24 патрони до них, три кинджали, банка з отрутою, три паспорти, чернетка листівки, ще якийсь рукопис, 100 рублів. Кілька годин слідчі билися над тим, щоб встановити справжні імена заарештованих. За паспортом, відібраним у С. Халтуріна, він значився міщанином Олексієм Добровидовим, але коли його запитали, він назвався Костянтином Івановичем Степановим, що підтверджувалося іншим паспортом, також виявленим у Степана. М. Желваков мав паспорт на ім'я дворянина Миколи Сергійовича Косогорського.

Почали випитувати, хто, навіщо, чому направив їх до Одеси вбивати В. Стрельникова, звідки у них зброя, з ким пов'язані. С. Халтурін всю провину взяв на себе. Хоча вбивство В. Стрельникова було задумане виконкомом «Народної волі», С. Халтурін приховав це і сказав, що він приїхав до Одеси для того, щоб вести роботу серед місцевих пролетарів. В. Стрельников заважав цій роботі, і він вирішив його вбити. Чернетка прокламації, зверненої до робітників Одеси із закликом відродити «Південноросійський союз робітників», а також статут Одеської робочої групи, відібрані у С. Халтуріна під час арешту, підтверджували правоту його слів.

Попереднє слідство закінчилося глибокої ночі. С. Халтуріна та М. Желвакова під посиленням конвоєм перевезли до одеської в'язниці, розмістивши в різних камерах підвалу. Наступного дня вранці вся в'язниця вже знала про вбивство В. Стрельникова. Губернатор Й. Гурко, який віддав розпорядження показати терористів ув'язненим, сподівався за їх допомогою дізнатися справжні прізвища цих людей. Але він помилився, серед ув'язнених багато хто знав С. Халтуріна, адже він і раніше бував в Одесі. Але арештанти мовчали (Прокоф'єв, 1958).

Ще вночі губернатор повідомив у Санкт-Петербург про вбивство, вранці 19 березня від міністра внутрішніх справ М. Ігнат'єва прийшла телеграма: «За доведенням про вбивство генерал-майора Стрельникова до Височайшого відома, *государ імператор наказав, щоб убивці були негайно судимі військовим судом і підвишені без жодних застережень*» (Приложение, 1924).

20 березня 1882 р. відбувся військовий суд, на якому С. Халтурін та М. Желваков під вигаданими прізвищами були засуджені до страти. Нехтуючи процедурою судочинства⁵, Й. Гурко подбав, щоб про місце засідання суду ніхто

⁵ Після страти «першомартівців», спеціальним указом від 26 травня 1881 р. громадські страти замінювалися передсвітаними стратами, прихованими від сторонніх очей, що таємно вчинялися в огорожах тюрем. Також після замаху Віри Засулич на генерала Трепова було видано розпорядження – не допускати присяжних засідателів на політичні процеси. (Див.: Желвакова, 2012).

не знав, не було жодного захисту, жодних свідків, тільки губернатор, поліцмейстер, градоначальник, суддя та прокурор.

На суді обвинувачені мовчали, відмовляючись відповідати на запитання. С. Халтурін заявив протест і не визнав пред'явленого звинувачення, сказавши лише, що в усьому винен В. Стрельников, який заважав справі об'єднання одеських робітників. М. Желваков, мовчки вислухавши вирок, в останньому слові гордо і переконано заявив: «Мене повісять, але знайдуться інші, всіх вам не перевішати. Від кінця, що вас чекає, ніщо не врятує вас» (Прокофьев, 1958).

Страта С. Халтуріна і М. Желвакова не обійшлася без складних обставин. За день до замаху тюремний кат поїхав до села до родичів, і за екстреністю справи не дозволили турбувати штатного «ката його величності», душогуба-»віртуоза» Івана Фролова, якого запрошували зі столиці для страт особливо відповідальних. Тому коменданту в'язниці було наказано знайти серед карних злочинців того, хто виконає роботу ката, але вони відмовлялися. Нарешті, комендантові пощастило, він знайшов конокрада-рецидивіста, який погодився стати катом, якщо йому зменшать термін каторги. Але виявилось, що конокрад не вмів вішати. Комендант заспокоїв його, запевнивши, що тюремний лікар Розен підучить. Після цього конокрад для хоробрості і з дозволу коменданта напився (Желвакова, 2012).

20 березня 1882 р. губернатор Й. Гурко отримав від міністра внутрішніх справ графа М. Ігнат'єва телеграму такого змісту: «При виконанні вироку військово-польового суду над убивцями, прізвища яких вкрай бажано виявити, прошу Ваше Високопревосходительство мати на увазі закон, який забороняє публічну страту і призначає її у стінах в'язниці чи іншої будівлі та у присутності відомих осіб» (Приложение, 1924). У зв'язку з цим, Й. Гурко викликав до себе міського голову Г. Маразлі і наказав йому підібрати двох-трьох благонадійних гласних міської думи, зібрати їх до себе о 5 год. ранку і доставити до в'язниці, від преси запросити редактора «Новоросійського телеграфу» Озмідова (Прокофьев, 1958). Наступного дня Й. Гурко отримав від міністра внутрішніх справ ще одну телеграму, в якій було сказано: «Бажано не відкладати страти до вівторка, через пристрасний тиждень» (Приложение, 1924).

О 5 год. ранку 22 березня 1882 р. у дворі тюремного замку вже височів ешафот, оточений кордоном солдатів. Біля його підніжжя стояли Й. Гурко, поліцмейстер, священник. Вивели засуджених. М. Желваков, окинувши поглядом шибеницю, швидко зійшов сходами ешафота і перерахував їх: «14, о, як високо!». Сам надів петлю на шию і повис (Прокофьев, 1958).

С. Халтурін і М. Желваков були повішені у дворі одеської в'язниці: С. Халтурін (26 років) під прізвищем Степанов, а М. Желваков (22 роки) – Косогорський. Це сталося за рік після вбивства Олександра II. Поліція та суди лютували (Парамонов).

У випущеній прокламації виконком «Народної волі» так пояснив причини вбивства В. Стрельникова: «Ні для кого не може бути таємницею, що страта Стрельникова відбулася за ухвалою Виконавчого комітету... На посаді прокурора К. в.-о. с., як обвинувач із політичних процесів, Стрельников

морально відповідальний за всі київські страти... Він запровадив систему повальних арештів у Київському та Одеському судових округах. Завдяки його прагненню, яке не знало меж між правим і винним, всі в'язниці є переповненими політичними в'язнями...» (Приложение, 1924).

Тільки через два місяці жандарми дізналися, хто був у їхніх руках і кого вони так поспішно стратили. Зізнання ув'язненого робітника М. Биткіна, що «страчений Степанов є той самий столяр, який під ім'ям Баташкова проживав у Зимовому палаці і брав безпосередню участь у підготовці вибуху 5 лютого 1880 р.», буквально приголомшило владу. 19 травня 1882 р. остаточно підтвердилася ідентичність особистості Желвакова-Косогорського, а через три дні вятський губернатор повідомляв у Департамент поліції: «За пред'явленням вятським поліцмейстером 19 травня надісланої Департаментом державної поліції фотографічної картки Желвакова його батькові Олексію Івановичу Желвакову та дружині останнього Євдокії Желваковой вони зображену на картці особу визнали цілком подібною до сина їх...» (Желвакова, 2012).

Після страти С. Халтуріна і М. Желвакова країною прокотилася хвиля арештів народовольців. У 1882 р. була заарештована В. Фігнер, яка була засуджена до страти, заміненої згодом на вічну каторгу, яку вона відбувала в Шліссельбурзькій фортеці (Парамонов).

Після вбивства В. Стрельникова уряд вирішив прискорити судовий процес проти народовольців, розпочатий генералом ще на початку його роботи в Одесі восени 1881 р. Спогади про хід цієї судової справи опублікував Михайло Дрей, який був заарештований 1 жовтня 1881 р. На той час, за його свідченнями, робота серед робітників зовсім припинилася, робоча організація майже вся була зруйнована і більша частина робітників або сиділа у в'язниці, або перейшла на нелегальне становище.

Після обшуку у квартирі в ніч із 30 вересня на 1 жовтня, М. Дрея відвезли до «казарми № 5». Після допиту, на якому М. Дрей мовчав, В. Стрельников вирішив організувати йому очну ставку із заарештованими робітниками, серед яких був відомий народоволець Петро Клименко, до якого М. Дрей ставився з повагою. На приголомшення М. Дрея, П. Клименко перший сказав: «це Степан», інші підтвердили. Становище Михайла одразу погіршилося. Степан – було його революційне прізвисько, під цим ім'ям його знали робітники на Молдованці, Пересипу та інших околицях Одеси.

Михайло просидів до суду півтора року у попередньому ув'язненні – з 1 жовтня 1881 до 26 березня 1883 р. Перші п'ять місяців – у казармі № 5, а потім у в'язниці (Дрей, 1924а: 49–50). В. Стрельников перетворив на одиночні камери один із поверхів Одеської казарми і тримав тут заарештованих (Гернет, 1961с: 112). На наступних допитах В. Стрельников розпитував М. Дрея про народовольця Батагова, про «Євгенія Івановича» (Володимира Жебуньова), зв'язок якого з Одесою В. Стрельникову так встановити і не вдалося. Зазвичай розмови зі В. Стрельниковим закінчувалися тим, що він говорив М. Дрею, що його свідчення йому зовсім не потрібні, що він уже все знає і йому нічого не вдасться приховати. Якось В. Стрельников прочитав Михайлу неправдиві свідчення тесляра Павла Федулова, який нічого не мав спільного з

народовольцями і швидше за все був заляканий прокурором, в яких той стверджував, що у Михайла вдома в якомусь таємному місці зберігається склад зброї. Після чого, не повіривши М. Дрею, В. Стрельников наказав провести розкопки у дворі його будинку, де, звісно, нічого не знайшли.

Крім розказаних випадків, В. Стрельников ще багато разів викликав М. Дрея на допит. Але зазвичай це було з приводу абсолютно несуттєвих, часто вигаданих свідчень. Як вважав М. Дрей, «часто ці свідчення були підказані самим В. Стрельниковим. Але він їм вірив, або вдавав, що вірить, тримався їх і потрапляв, завдяки цьому, на хибний шлях» (Дрей, 1924а: 50–51, 53).

Народовольці, за словами М. Дрея, були на той час єдиною революційною організацією в Одесі. Майже всіх членів одеської групи було заарештовано. У в'язницях сиділи Сведенцев, Мартіно, Критська і Жебуньов, а В. Стрельников не зміг збагнути, що це одна організація. З усієї групи М. Дрей був один тоді притягнутий до суду. Та й його він зрозумів залучити лише тому, що мав свідчення П. Клименка.

У лютому 1882 р. М. Дрея перевезли з казарми № 5 у в'язницю. Очевидно, В. Стрельников вирішив, що він уже все з'ясував і залишив його у спокої. У в'язниці він просидів ще цілий рік до суду (Дрей, 1924а: 54). В Одеській в'язниці ув'язнені сиділи місяцями у переповнених камерах без прогулянок, без лазні, у брудній білизні, серед сморіду від ретирад (Гернет, 1961b: 376).

18 березня 1882 р. було вбито В. Стрельникова. М. Дрей відбував тоді ув'язнення в тюремній одиночній ізольованій камері і про вбивство дізнався тільки із записки, отриманої ним з «нової будівлі», від одного з товаришів, які там сиділи (Дрей, 1924а: 54).

На березень 1883 р. було заплановано суд над народовольцями по «стрельниківському процесу». Більшість заарештованих між собою не були знайомі і вперше побачили один одного на суді. Обвинувальний акт і не намагався поєднати всіх в одну спільноту. Серед притягнутих до суду були народовольці, народники та люди, які не зараховували себе до жодної партії. М. Дрей особисто був знайомий до суду і пов'язаний у справі лише з шістьма з підсудними: Г. Батаговим, К. Іванайном, О. Філюковим, П. Валуєвим, М. Поповим та П. Клименком (Дрей, 1924а: 46).

У березні 1883 р. М. Дрея перевезли знову до казарми № 5, де мав відбутися суд, і вручили обвинувальний акт. До суду було залучено 23 особи: Микола Дзвонкевич, Самуїл Майєр, Мойсей Попов, Василь Голіков, Карл Іванайн, Галактіон Батагов, Михайло Дрей, Петро Валуєв, Петро Клименко, Павло Торгашев, Петро Фурсенко, Карп Надеєв, Павло Надеєв, Євгенія Степанова, Фанні Морейніс, Йосип Райх, Гордій Саричев, Нікандр Матвієвич, Павло Рівненський, Йосип Немирівський, Антон Філюков, Олексій Попельницький, Костянтин Куртеєв (Дрей, 1924а: 55).

Суд розпочався 26 березня 1883 р. Залученим у справі було висунуто звинувачення у приналежності до соціально-революційної партії, у пропаганді, у підготовці до терористичних актів та ін. (Гернет, 1961с: 112–113). Читання обвинувального акту тривало два дні. На третій повели до зали суду не всіх одразу, як у перші дні, а по одному – по черзі. Голова (Кирилов або Кирилін) –

«старик, що зовсім вижив з розуму» – звернувся до М. Дрея з питанням про ім'я, вік, а потім – про звинувачення. Він відповів, що ще на попередньому слідстві визнав, що вів серед робітників революційну пропаганду, не заперечував цього й тепер.

Голова поставив йому нове запитання: «А навіщо ви вели пропаганду серед робітників?». Такого питання Михайло не очікував, і відповів незграбною фразою: «Для того, щоб допомогти відродженню соціалізму». Але голова все ще не був задоволений і поставив нове запитання: «А навіщо вам потрібний був соціалізм?». Але тепер відповідь Михайла одразу задовольнила голову суду. Тільки-но він встиг вимовити слова: «Я вважаю це єдиною справедливою формою гуртожитку...», як голова замахав руками: «Сідайте, підсудний, сідайте». Надалі суд йшов так само: зупиняли, обривали, не давали говорити, валили все в одну купу.

Проходила ціла низка свідків, які давали свідчення несуттєві та наполовину вигадані. Потім читалися свідчення свідків, що не з'явилися. Нарешті, суд скінчився. Вирок прочитали 3 квітня. О. Попельницького було виправдано. Інші 22 особи були визнані винними та засуджені до смертної кари, але суд ухвалив клопотати про пом'якшення вироку у наступному вигляді: М. Дзвонкевич, М. Попов, С. Майєр – 20 років каторги. Н. Матвієвич, К. Іванайн, Г. Батагов, М. Дрей – 15 років каторги. Інші – менше 15 років (Дрей, 1924а: 55–56).

Детальний опис судового засідання також опублікував П. Торгашев-Надін, зокрема він докладно описав поведінку державного обвинувача Прохорова. Він писав, що «у розмові з обвинуваченими під час перерви засідання цей прокурор обурювався беззаконням Стрельникова, а у своїй обвинувальній промові вихваляв його, вимагаючи страти для всіх обвинувачених. Незважаючи на явну несумлінність усього попереднього слідства, військовий суд виніс найсуворіший вирок, який залишився суворим навіть після пом'якшення його по конфірмації. Смертний вирок у цій справі не був виконаний, але каторжні роботи на довгі терміни були призначені багатьом із засуджених» (Надин, 1906: 98).

Павла Торгашева засудили до каторжних робіт, заміненіх засланням, яке він відбував у Кяхті. Михайло Дрей – до 15 років каторги, заміненої на шестирічну, каторгу відбував на Карі. Мойсея Попова засуджено до безстрокових каторжних робіт, вирок відбував на Карі. У 1891 р. термін каторги було скорочено до 10 років, заслання відбував у Забайкальській області. Нікандр Матвієвич – до 15 років каторги, незважаючи на психічний розлад, що розвинувся у нього в одиночному ув'язненні до суду. Каторгу відбував на Карі (Прокофьев, 1958).

Загалом, за підрахунками В. Волковинського, за правління імператора Олександра III (від 1 березня 1881 до 20 жовтня 1894 рр.), який розгромив «Народну волю», був притягнутий до суду 5851 революціонер. З них 27 були страчені, 342 – засуджені на каторгу, 5482 дістали інші покарання (Волковинський, 2010).

М. Гернет вказує дані про станове походження засуджених народовольців. На першому місці за цей період за чисельністю опинилися дворяни (38,3%), на другому – міщани. Робітники та селяни були серед засуджених у дуже незначній кількості. За професіями до робітників належало 16,9% засуджених. Перше місце належало студентам (38,3%) (Гернет, 1961а: 129–130).

Після арештів, що послідували за вбивством імператора, «Народна воля» вже не змогла відродитися. Численні спроби в середині 1880-х рр. відродити «Народну волю» не мали успіху. Найгучнішим терактом стало вбивство 16 грудня 1883 р. колишнього ад'ютанта Київського головного жандармського управління Г. Судейкіна, який обіймав посаду інспектора столичного охоронного відділення та заарештував 120 членів «Народної волі». Невеликі групи народовольців існували і в 1890-х рр., останній гурток був ліквідований поліцією в Санкт-Петербурзі 24 червня 1896 р. Послідовниками народовольців на початку ХХ ст. стали соціалісти-революціонери (Волковинський, 2010).

Висновки. Отже, головною формою боротьби проти самодержавства у діяльності «Народної волі» був тероризм, що доводить реакційний і радикальний напрям її діяльності. Одеська група народовольців представляла течію російського народницького руху. Агітаційно-пропагандистська робота в Одесі велася серед усіх верств населення, більшою мірою серед робітників, але не давала значних результатів.

Генерал В. Стрельников для боротьби з революційним рухом в Одесі організував великий судовий процес, в результаті якого (вже після його смерті) у державних злочинах були звинувачені 23 члени «Народної волі». Вбивство В. Стрельникова посилює реакцію і репресії уряду проти революціонерів. Судово-політичний процес відбувався на засіданнях військово-окружного суду, без гласного розгляду справ і без присутності захисту сторін. Суди були покірними виконавцями волі уряду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бургаз, 2015 – Бургаз Ю. В. Участь студентів у революційному терорі в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 50–53.
- Волковинський, 2010 – Волковинський В. М. Народна воля // *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2010. 728 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Narodna_volia
- Гернет, 1961а – Гернет М. Н. Итоги процессов о террористах 1880–1890 годов / В кн.: Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В пяти томах. Том третий. 1870–1900. М., 1961. С. 128–130.
- Гернет, 1961б – Гернет М. Н. Состояние тюрем в России в 1880–1890 годах / В кн.: Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В пяти томах. Том третий. 1870–1900. М., 1961. С. 371–382.
- Гернет, 1961с – Гернет М. Н. Стрельниковский процесс 23-х в Одессе в 1883 году / В кн.: Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В пяти томах. Том третий. 1870–1900. М., 1961. С. 112–113.
- Дрей, 1924а – Дрей М. И. «Стрельниковский процесс» в Одессе в 1883 году. (По личным воспоминаниям) // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник*. 1924. № 2 (9). С. 46–57.
- Дрей, 1924б – Дрей М. И. Заметка о рабочем движении в Одессе в 1880–1881 гг. // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник*. 1924. № 5. С. 73–77.
- Желваков, 1929 – Желваков И. К биографии Н. А. Желвакова // *Каторга и ссылка*. 1929. № 8–9 (57–58). С. 243–244.
- Желвакова, 2012 – Желвакова Ирина. Он успел стать только героем. 2012. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://scepstis.net/library/id_3220.html#a9
- Из Одессы, 1883 – Из Одессы // *На родине. Женева*. 1883. № 3. С. 53–59.

- Кони, 1968 – Кони А. Ф. Граф М. Т. Лорис-Меликов // *В кн.: А. Ф. Кони. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 5 / Под ред. В. Г. Базанова, Л. Н. Смирнова, К. И. Чуковского. М., 1968. С. 453–458.*
- Кулябко-Корецкий, 1923 – Кулябко-Корецкий Н. Подполковник Судейкин и генерал Стрельников // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. 1923. № 6. С. 64–68.*
- Надин, 1906 – Надин П. Стрельниковский процесс 1883 года в Одессе (отрывки из воспоминаний государственного преступника) // *Былое. 1906. № 4. С. 84–103.*
- Павленко, 2003 – Павленко В. Я. Революційний період народницького руху в Херсонській губернії та його специфіка // *Південний архів. Історичні науки. 2003. Вип. 11. С. 40–45.*
- Парамонов – Парамонов Ю. Народники в Одессе (Деятельность партии «Народная воля» в Одессе). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://obodesse.at.ua/publ/1-1-0-4>
- Приложение, 1924 – Приложение. Из статьи «Убийство ген. Стрельникова и казнь Халтурина и Желвакова» // *Летопись революции (Харьков). 1924. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://saint-juste.narod.ru/Strelnikov.html>*
- Прокофьев, 1958 – Прокофьев В. А. Степан Халтурин. М., 1958. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://saint-juste.narod.ru/Strelnikov.html>
- Світленко, 1999 – Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дн., 1999. 240 с.
- Седой, 1924 – Седой. Из архивных раскопок. Миссия Стрельникова [Сообщил Седой] // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. 1924. № 2 (9). С. 58–60.*
- Смолій, 2022 – Смолій В. А. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. К., 2002. 922 с.
- Фигнер, 1964 – Фигнер В. Н. Запечатленный труд. Воспоминания: В 2-х т. Т. 1. М., 1964. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://az.lib.ru/f/figner_w_n/text_0080.shtml
- Шпицер, 1925 – Шпицер С. Исповедь графа Лорис-Меликова // *Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. 1925. № 2 (15). С. 118–125.*
- Щур, 2016 – Щур С. А. Проблема насилля в суспільно-політичній думці та політичних практиках Наддніпрянської України в 1870-х рр. – на початку XX ст. Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2016. 283 с.
- Щур, 2015 – Щур С. А. Тероризм і суспільно-політична думка Наддніпрянської України наприкінці 70-х рр. XIX ст. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Т. 1. № 43. С. 155–161.*

REFERENCES

- Burhaz, 2015 – Burhaz Yu. V. Uchast studentiv u revoliutsijnomu terori v Rosijskij imperii (kinets XIX –pochatok XX st.) [Ukraine: Participation of students in revolutionary terror in the Russian Empire (end of the 19th – beginning of the 20th century)] // *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 44 (2), 50–53 [in Ukrainian].*
- Volkovynskij, 2010 – Volkovynskij V. M. Narodna volia [Ukraine: People's will]. In V. A. Smolii (Ed.) In *Entsyklopedija istorii Ukrainy (Vol. 7). Kyiv: NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, 2010. 728 s. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://www.history.org.ua/?termin=Narodna_volia [in Ukrainian].*
- Hernet, 1961a – Hernet M. N. Ytohy protsessov o terroristakh 1880–1890 hodov [Russia: Results of the trials of terrorists of 1880–1890]. In M. N. Hernet In *Ystoryia tsarskoj tiurny (Vol. 3, pp. 128–130). Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoj lyteratury [in Russian].*
- Hernet, 1961b – Hernet M. N. Sostoianye tiurem v Rossii v 1880–1890 hodakh [Russia: The state of prisons in Russia in 1880–1890]. In M. N. Hernet In *Ystoryia tsarskoj tiurny (Vol. 3, pp. 371–382). Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoj lyteratury [in Russian].*
- Hernet, 1961c – Hernet M. N. Strelnykovskiy protsess 23-kh v Odesse v 1883 hodu [Russia: Strelnikovsky trial of the 23 in Odessa in 1883]. In M. N. Hernet In *Ystoryia tsarskoj tiurny (Vol. 3, pp. 112–113). Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoj lyteratury [in Russian].*
- Drei, 1924a – Drei M. I. «Strelnykovskiy protsess» v Odesse v 1883 hodu. (Po lychnym vospomynaniyam) [Russia: «Strelnikovsky trial» in Odessa in 1883. (According to personal memories)] // *Katorha i ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnij vestnyk. 2 (9). 46–57 [in Russian].*
- Drei, 1924b – Drei M. I. Zametka o rabochem dvyzhenii v Odesse v 1880–1881 hh. [Russia: Note on the labor movement in Odessa in 1880–1881] // *Katorha i ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnij vestnyk. 5. 73–77 [in Russian].*
- Zhelvakov, 1929 – Zhelvakov I. K byohrafii N. A. Zhelvakova [Russia: On the biography of N. A. Zhelvakov] // *Katorha i ssylka. 8–9 (57–58). 243–244 [in Russian].*
- Zhelvakova, 2012 – Zhelvakova I. On uspel stat tolko heroem [Russia: He only managed to become a hero]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://scepis.net/library/id_3220.html#a9 [in Russian].
- Yz Odessy, 1883 – Yz Odessy [Switzerland: From Odessa] // *Na rodyne. Zheneva. 3. 53–59 [in Russian].*
- Kony, 1968 – Kony A. F. Hraf M. T. Lorys-Melykov [Russia: Count M. T. Loris-Melikov]. In A. F. Kony // *Sobranie sochynenyi v vosmy tomakh (Vol. 5, pp. 453–458). Moskva: Yzdatelstvo «Iurydycheskaia lyteratura» [in Russian].*

- Kuliabko-Koretskyi, 1923 – Kuliabko-Koretskyi N. Podpolkovnyk Sudeikyn y heneral Strelnikov [Russia: Lieutenant Colonel Sudeikin and General Strelnikov] // *Katorha y ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnyi vestnyk*. 6. 64–68. [in Russian].
- Nadyn, 1906 – Nadyn P. Strelnikovskiy protsess 1883 hoda v Odesse (otryvky yz vospomynanyii hosudarstvennoho prestupnyka) [Russia: Strelnikovskiy trial of 1883 in Odessa (excerpts from the memoirs of a state criminal)] // *Byloe*. 4. 84–103 [in Russian].
- Pavlenko, 2003 – Pavlenko V. Ya. Revoliutsiinyj period narodnytskoho rukhu v Khersonskij hubernii ta yoho spetsyfika [Ukraine: The revolutionary period of the populist movement in the Kherson province and its specifics] // *Pivdennyj arkhiv. Istorychni nauky*. 11. 40–45 [in Ukrainian].
- Paramonov – Paramonov Yu. Narodnyky v Odesse (Deiatelnost partiy «Narodnaia volia» v Odesse) [Ukraine: Narodniki in Odessa (Activity of the «Narodnaya Volya» party in Odessa)]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://obodesse.at.ua/publ/1-1-0-4> [in Russian].
- Prylozhenye, 1924 – Prylozhenye. Yz staty «Ubyistvo hen. Strelnikova y kazn Khalturyna y Zhelvakova» [Ukraine: Appendix. From the article «Murder of Gen. Strelnikov and the execution of Khalturin and Zhelvakov»] // *Letopys revoliutsiy (Kharkov)*. 1924. № 2. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://saint-juste.narod.ru/Strelnikov.html> [in Russian].
- Prokofev, 1958 – Prokofev V. A. Stepan Khalturyn [Stepan Khalturin]. M., 1958. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://saint-juste.narod.ru/Strelnikov.html> [in Russian].
- Svitlenko, 1999 – Svitlenko S. I. Narodnytstvo v Ukraini 60–80-kh rokiv XIX stolittia: teoretychni problemy dzhereloznavstva ta istorii [Ukraine: Nationalism in Ukraine in the 60s–80s of the 19th century: theoretical problems of source studies and history]. Dn., 1999. 240 s. [in Ukrainian].
- Sedoi, 1924 – Sedoi. Yz arkhivnykh raskopok. Myssyia Strelnikova [Soobshchyl Sedoi] [Russia: From archival excavations. Strelnikov's mission] // *Katorha y ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnyi vestnyk*. 2 (9). 58–60 [in Russian].
- Smolij, 2022 – Smolij V. A. Politychni teror i teroryzm v Ukraini XIX – XX st. Istorychni narysy [Ukraine: Political terror and terrorism in Ukraine in the 19th and 20th centuries. Historical essays]. K., 2002. 922 s. [in Ukrainian].
- Fyhner, 1964 – Fyhner V. N. Zapechatlenni trud. Vospomynaniya [Russia: Captured work. Memories]. (Vol. 1). M., 1964. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://az.lib.ru/f/figner_w_n/text_0080.shtml [in Russian].
- Shpytser, 1925 – Shpytser S. Yspoved hrafa Lorys-Melykova [Russia: Confession of Count Loris-Melikov] // *Katorha y ssylka. Ystoryko-revoliutsyonnyi vestnyk*. 2 (15). 118–125 [in Russian].
- Shchur, 2016 – Shchur S. A. Problema nasyllia v suspilno-politychnij dumtsi ta politychnykh praktykakh Naddnyprianskoi Ukrainy v 1870-kh rr. – na pochatku XX st. [Ukraine: The problem of violence in the socio-political thought and political practices of Dnipro Ukraine in the 1870s – at the beginning of the 20th century] (Candidates thesis). Kamianets-Podilskiy, 2016. 283 s. [in Ukrainian].
- Shchur, 2015 – Shchur S. A. Teroryzm i suspilno-politychna dumka Naddnyprianskoi Ukrainy naprykintsy 70-kh rr. XIX st. [Ukraine: Terrorism and socio-political opinion of Transdnipier Ukraine at the end of the 70s of the 19th century] // *Naukovi pratsi istorychnoho fakulteti Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 43 (1). 155–161 [in Ukrainian].